

Szép zöld ágaikról zöld levelek hullnak

BESZÉLGETÉS DOMOKOS PÁL PÉTERREL

Nehéz interjúkészítés céljából beszélgetni Domokos Pál Péterrel. Önmagáról nemigen akar szólni. A legszemélyesebb kérdésekre fogalmazódó válasznak is már szinte a második mondatában visszatér közügyeihez. Mintha egy mély árokban haladna, amelyben már csak előre látni, tehát főképpen hátra felé kell figyelni, s amelyből csak a legmagasabb hegyek csúcsait lehet észrevenni. S noha beszélgetéseink alkalmával számtalanszor megesett, hogy különféle célokkal fiatalok özönlöttek el Péter bácsi társbérleti lakásának dolgozószobáját, ez „csak” az idős tudós kései reneszánsza. Munkájában, viaskodásaiban, vagy épp passzív rezisztenciájában a Hivatallal; küzdelmeiben lehetőségeinek megteremtéséért, kutatási eredményeinek elfogadtatásáért egész élete során egyedül állt. Sokkal magányosabban a kelet-európai átlagnál.

— *Ez az első kérdésem. Jól látom-e, s ha igen, miért volt ez így?*

— Jól látod. Nagyon nehezen tudnám indokolni, hogy miért, de magányosan haladtam az élet útján végig. Elmondanék egy egészen elhanyagolható esetet. Hallgatni is lehetne róla talán, de az se baj, ha megemlítem. Jellemezheti ezt a magatartást. 1938-ban az Eucharisztikus Kongresszusra hoztam fel egy csángó csoportot, amelyik meséket mondott és énekelt Bartók Bélának, énekeiket és meséiket a rádió lemezre vette, az énekek a Pátria-lemezek sorában meg is jelentek. Ezt követően Albrecht főherceg hívott meg, mert a fülébe jutott a kijelentésem, hogy nincs Budapesten egy ágy, ahol a fejemet lehajthatnám. A főherceg utasította hoppmesterét, hogy egy egész lakosztályt nyisson meg nekem, ha jövök. Erre nem került sor soha. Sor került viszont egy későbbi meghívásra, miszerint az egyik Albrecht főhercegnél — a kormány jelenlétében — vacsorán beszéljek az erdélyi kérdésről, s ennek hangsúlyozására az étrendre felül fel volt írva a nevem, meg az, hogy én fogok beszélni az estélyen. Amikor értesültem erről, táviratilag kérdeztem megdöbbenve, hogy a szuperlatívuszt vajon jól értem-é? Azt válaszolták, igen. Hát én fel is vonatoztam Budapestre, hogy megtartsam az előadást. Vártak az állomáson, úgy emlékszem, valami Kovács. Papírokat nyomott a kezembe, hogy íme, ezt kell mondanom. Mit tehettem? Ki sem mentem az állomásból, a következő vonatra felültem és hazavonatoztam. Ilyen voltam, ilyen vagyok. Hát lehet, hogy ezért jártam mindig magányosan az utamat.

Itt a nyitó. Ideteszek egy kis bort is és megpróbálom elmondani az életemet, és ahogyan az idő halad, előjön benne minden. Csíksomlyón születtem, 1901. június 28-án. Földműves szülők hatodik gyermeke vagyok, a legkisebb. Elemi iskoláimat Csíksomlyón jártam, a katolikus elemi iskolában. Tanítónóm Márton Emília volt, tanítóm pedig Péter Sándor, felejthetetlen kedves, jó ember. Úgy fegyelmezett minket, hogyha jók leszünk, akkor majd olvas az Egri csillagokból. Gimnáziumba Somlyóból Csíkszeredába vittek, a Majláth-féle gimnáziumba, aminek csak négy osztályát végeztem el, s beiratkoztam a somlyói tanítóképzőbe. Ott szereztem meg a tanítói oklevelet, 1919 júniusában, megjárván már a debreceni tanítóképzőt is. Ugyanis

a tizenhatos esztendőben Románia megtámadta Magyarországot. Én akkor tizenöt éves fiúcska voltam. Egy nyári kora reggelen kidobolták, hogy betört a román hadsereg, s a lakosság meneküljön az Olton túlra. Édesapám tehénszekérbe fogott, s édesanyámmal, Juliska nővéremmel, meg két tehénnel és két borjúcskával százezer csíki társunkkal a Hargitán átvezető országúton menekültünk Székelyudvarhely felé. Az egész Csík vármegye. Úgyhogy az országúton párhuzamosan haladtak a szekerek, négyesével, ötösével egymás mellett, egy úton, egy sorson. Akkor láttam a legelső repülő életemben. Mert repülő jött megállapítani, rendben történik-e a menekülés, és az esetleges katonai szembenállás hol legyen. A hegyeken, havasokon lezajlott nagy csaták emlékei, sírjai, sőt lövészárkai is mind a mai napig láthatók a Csík-szentmártontól délre húzódó havasok csúcsain, az Uz patakától kezdve a Nagy Sándor csúcsáig, vagy egészen az Ojtoz patakáig. Udvarhelyre a harmadik-negyedik napon érkeztünk az erdőkön át. Ott a teheneket, borjakat, szekereket eladtuk és vonatra ülve jöttünk a csíkiaknak kijelölt Hajdú megye területére. Így jutottam Hajdúnánásra, ahonnan bementem Debrecenbe, ahol elvégeztem a tanítóképző második osztályát. Érdekes volt számomra a székely Rómából a kálvinista központba kerülni. Szép szoltárokat tanultam Debrecenben.

A menekülésből az esztendő végére hazakerültem és Csíksomlyón befejeztem a tanulmányaimat, s Csíkkarcfalva helyettes kántortanítója lettem. A karcfalvi élet egy esztendőre futotta. Felejthetetlen esztendő. Karcfalva bekerített temploma, különálló tornyával mélyen belém vésődött. Igen régi emlékeket láthattam a saját szemmel, s a Boldog Asszonynak nevezett plébánia működéséről értékes adatokat szerezhettem. Az iskolai év végén kaptam egy táviratot a vulkáni bányatársulattól. Jó végzettségű, jó hangú kántortanítót kerestek. Olyan kecsesítő meghívás volt, hogy Vulkánba utaztam és a bányatársaságnak, mely a rimamurányi és salgótarjáni művek tulajdona volt, lettem a tanítója. Az iskolai év végén innen vittek katonának is. Vulkánban a gyermekekkel végzett munka tiszta örömet okozott. Ott szerveztem először énekkart. Egyiket a falu lakosaiból, másikat a gyermekekből. Ez olyan eredményeket, sikereket hozott, és olyan erősen nagy hatással volt rám, hogy egész életemre elkötelezett az ének iránti érdeklődésnek, az énekkari nevelésnek. És rájöttem, hogy milyen keveset tudok én még ehhez. A katonaidőt letöltve, egy késő őszi napon hazatérve, másoknak és a saját értelmemnek tanácsára otthagytam a kitűnő állást, a vulkáni bányatársulati iskolát, ahol, mondhatom, életemben a legnagyobb úr voltam. A nagy fizetésen felül ingyen járt a lakás, fűtés, világítás, telefon. Azonkívül kocsi állt rendelkezésemre, ha Petrozsénybe, a tíz-tizenkét kilométerre levő közeli városba akartam menni. De ez a jólét nem elégített ki, s valami belső indítatás azt mondta, hogy tanuljak, tanuljak, mert az élet méltó megéléséhez kevés az az ismeret, amit Csíksomlyón szereztem. Útlevelet kértem, az addig szerzett anyagi javaim összefogásával, kiszolgált katoná, 1923 őszén Budapestre jöttem.

— *Nagy tapasztalatokkal járt a katonáskodás?*

— A katonáskodást a szászvárosi kilencvenkettes gyalogezredben kezdtem és a craiovai tisztiiskolában folytattam. Craiovában akkor a magamfajta fiatal emberek, akik érettségiztek vagy tanítói oklevelük volt, önkéntes elnevezéssel egyéves kiképzésben részesültek. Ha a kiképzés végén sikerrel letették a hadnagy vizsgát, akkor lejárt a katonaidejük, de ha nem sikerült a hadnagy vizsga, akkor tovább kellett szolgálniuk, még egy esztendőt. Én sikerrel vizsgáztam. Pedig Craiovába érkezésemkor egy szót sem tudtam románul, minthogy Csíksomlyón nevelkedtem. A katonai gyakorlásra vonatkozó szavakat és a vezényszavakat tanultam meg először. Így tehát drepti! repaus! — vigyázz, pihenj! — volt a két első szó, ami az értelmemben megmaradt. Aztán az indulj! a hátra arc! Inainte mars! stînga împrejur!

— *Bizonyos, hogy eszméltető volt az esztendőnyi katonaság. Meglehet, ez is oka annak, hogy az eszmélkedést gyors elhatározás, nagy nekiszánás követte. Már határozott céltől sarkallva, vagy csak a nehezen megfogható-meghatározható hiányérzet-től ösztökélve indult-e útnak Domokos Pál Péter, a fiatal tanító?*

— Néhány gyakorlati dolgot kellett mielőbb elrendeznem. Elmentem a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolára, de ott már megtörténtek a felvételek, elkezdődött az

iskolai év. Lemaradtam volna, ha Jancsó Benedek segítségével nem vesznek mégis fel. Matematika—fizika főszakra, és ének-zene mellékszakra iratkoztam be. Három év múlva megszereztem a tanári oklevelet.

Nem voltam valami jó tanuló, mert az én Csíksomlyón szerzett matematikai ismereteimet akartam mélyíteni, de az itteni tanár, Dávid Lajos olyan magasröptűen adta elő a matematikát, hogy én bizony nem értem fel odáig. Jelen voltam az előadásokon, de nem tudtam mit jelentenek azok a szavak, amiket tanárom a tábla mellett mondogat. Szívesebben foglalkoztam az ifjúság megszervezésével. Énekkart állítottam össze, sokat próbáltunk, gyakoroltunk, sokfelé énekeltünk, a rádióban is. Székely estéket rendeztünk, amelyeken Kodály akkor már kiadott balladáit énekel-tük. Mihály László verseit, Tamási novelláit is szóhoz juttattuk.

Három év múlva, 1926-ban friss oklevelemmel lementem Csíksomlyóra, az eredeti iskolámba, amelyet akkor már Csíkszeredába helyeztek át, az újonnan épített gimnázium jobb oldali szárnyába. És lettem a csíkszeredai Római Katolikus Tanítóképző Intézet helyettes tanára. Egy-két osztályban matematikát, fizikát tanítottam, s valamennyiben az éneket és a zenét. Hétfő reggel nyolc órától szombaton délután hatig — minden órában, az ebédszünetet leszámítva. Ezen kívül a szeredai dal- és zeneegyletet vezettem, s a csíksomlyói énekkart. Indítottam egy mozgalmat is, a régi székely viseletbe való visszaöltözés mozgalmát. Én magam harisnyát és csizmát csináltattam, s minden vasárnap, s ünnepnap abban jártam. Tanártársaim nem nézték jó szemmel ezt a mozgalmat. Ők a nadrágbajutás hívei voltak. Ettől várták a nyugat-európai kultúrát. Nem törődtem velük, hanem minden vasárnap harisnyában, csizmában jártam, sőt abban is házasodtam. A feleségem, Antal Mária szöttes rokolyát viselt az esküvőnkön. Ugyanis a mozgalmat összekötöttem a leányok szöttes rokolyába való visszaöltöztetésével. Mert bizony elhagyták már a régi viseletet. Szöttes bálókát szerveztem végig a falvakon. A bálókön csak házilag szőtt szoknyában volt szabad megjelenni. Másban nem engedték be vendégeinket. Így elkészültek a rokolyák százai, ezrei, és amikor megvolt, akkor követelt az Ezer székely leány-nap. Ez azt jelentette, hogy a leányok szöttes ruhába öltözöttek Csíksomlyóra jöttek, ott felvonultak, ünnepet tartottak. Háromszor rendeztük meg az Ezer székely leány-napot. Volt ebben túlzás? Igen, de ez tudatos volt. Lent a csíki tájakon a hatás máig követhető. Jeles napokon az ünnepségre szöttesbe öltöznek az emberek ma is. Népművészeti kiállítást is rendeztem, egyet Szeredában, ahol Orbán Balázs emlék-ünneperé a gimnázium második emeletére összehordtam a régi élet eszközeit. Másodszor — én akkor már csak kívülről irányíthattam — Csíksomlyón rendeztük meg a kiállítást. Megmutatva az akkor élőknek, hogy mi módon éltek eleink. A csíksomlyói kiállítás egyik termében dr. Nagy Jenő nevű ügyvédember is kiállította az összegyűjtött írásait, majd az odavitt fazekasemberrel csináltatott edényeket kiégettük és mi magunk írtuk meg őket. Néhányat a festő Nagy Imre. A kiállítás óta ezek az edények járják a maguk útját. Itt-ott ma is kézbe akadhat belőlük. A szomszéd faluból, Csíkszentimréről elhoztuk Demes Ignácét, aki a közönség előtt szötte a festékest, Vass Áron maros-tordai szobrász csinálta a medvét. Ezek a kiállítások a régi életre, hagyományokra tanították az embereket. Egy tanítványom, Venczel József, a későbbi híres szociológus Venczel József, diákújságot csinált *Vigyázz!* címen. Az újságjában a kiállítás minden mozzanatáról beszámolt.

Fiatal csíkszeredai tanárkoromban a legfontosabb mégis a tanítóképző és főgimnázium harminc tagú énekkara és fiú vegyeskara volt. Bejártam velük az akkori idők Csík vármegyéjét és a falvakon hangversenyek sorozatát tartottuk. Szombat délután a megrendelt autóbuszba ültünk, aznap este adtunk az egyik faluban hangversenyt, vasárnap délelőtt a másikban, este a harmadikban és jöttünk haza. Kodály műveit szólaltattuk meg, mert Kodály Zoltán volt szíves személyesen elküldeni a kottákat, s én rögtön betanítottam őket. Volt mű, amelyik hamarabb szólalt meg Csíkszeredában, mint Budapesten. Ha jól emlékszem, a Süket sógor. Dolgoztunk volna tovább is, de 1929-ben azt mondotta a román állam, hogy nem jó az oklevelem, mert Budapesten szereztem. S minthogy a két ország között nincs reciprocitás,

a Pesten szerzett oklevéllel én itt tanárként nem működhetem. Állás nélkül maradtam és az egyik sörgyárban lettem tisztviselő.

— *Mindnyájan sokat köszönhetünk ennek az állástalanságnak. Mintha a mesebeli igazságtevés történt volna Péter bácsival.*

— Ekkor olvastam Bartók Béla A magyar népdal című könyvét. Ebben esik szó arról, hogy Bartók és Kodály az egész magyar nyelvterületen elvégezte a népdalgyűjtést, csak a moldvai Bákó városa körül levő csángómagyar falvakba nem jutottak el. Hallva e figyelmeztetést, elhatároztam, hogy elmegyek én, s elvégzem a feladatot. A magyar köztudatban ekkor még egyáltalán nem éltek benne a csángók. Az első világháború idején, a Románia—Magyarország közt lefolyt számtalan érdekes esemény egyike volt, amikor a magyar hadsereg több száz foglyot ejtvén, vagy százan kiálltak a románok közül, s vezetőjük a magyar hadnagyhoz fordult. Azt mondta, hogy őket külön elbánásban részesítsék, mert ők magyarok, hozzátartoznak a magyar néphez. A hadnagy nem tudott arról, hogy a román hadseregben magyarok lehetnének. Ment a parancsnokhoz. Az se tudott semmit. S mentek tovább, egész a hadsereg-parancsnokságig, de a hadseregparancsnok se tudott arról, hogy magyarok lehetnének a román katonák között. Megkérdezte Bethlen Pált, a civil tanácsadót. Ő sem tudta, hogy a száz, magát magyarnak valló katona nem más, mint a Moldvában a vajdaság megalapítása előtti időktől fogva ott élő csángó magyarok leszármazottjai.

Első utam az Ojtoz pataka partján fekvő Onest községbe vitt. Bertalan Sándor volt a falu kántora. Ismerte a régi énekeket, a Csíksomlyón nyomott Kájoni Cantionale harmadik kiadását kézben tartva végezte kántori teendőit. Onesthez tartozott a szomszédos Borzafalva, Újfalva, Gutinás, Prála, és más, még ezeknél is kisebb falvak, s ahová a papjuk el nem juthatott, ott a kántorok mondták a misét. Ez abból állt, hogy hangosan énekeltek, imádkoztak, s a nép követte őket. Moldvában az istentiszteletnek ez gyakori módja.

De Bertalan Sándorra azt a feladatot is kirótták, hogy az ismert és énekelt magyar énekeket fordítsa románra és úgy énekeltesse. Fordítsa le a magyar iskolás karácsonyi játékokat, mint például A megkerült gyermek címűt. Sándor bácsi ezt Copilul regesit címen tanította be a gyerekeknek.

A Tatros-parti, Ojtoz-parti községek megismerése után átmentem a Bákó környéki Trunk falvába. Szabó Ferenc nevű szegényembernél szálltam meg. Ehhez a családhoz járt be a legfőbb nótafám, Magyar Antalné. Ő énekelte a legszebb csángó népdalokat, balladákat. Nagyon nehezen kezdték el az éneket, nem hitték el ugyanis, hogy nadrágos ember szóba áll velük. Mert otthonukban még csak emberszámba se vették, hanem bangyennek nevezték őket. Hozzávetőlegesen félhülyét, állatot jelent a szó. Amikor kértem, hogy énekeljenek, azt válaszolták, hogy énekeljen a kántorcska. Biztatásul én magam énekeltem néhány nótát és akkor Magyar Antalné belekezdett végre:

*Ien udvarom előtt
Ien udvarom előtt
Vél kút fallász vagyan
Vél kút fallász vagyan*

A folytatásból rájöttem, hogy Kőmíves Kelemen csudálatos balladáját énekli nekem Magyar Antalné, felejthetetlenül szép dallamon és a maga teljességében.

Trunk Bogdánfalva filiája volt. A falu egykori papját, Neumann Pétert a falu melletti sajátkezűleg épített házaszkájában találtam meg. Kiüldözték a parókiájáról, mert nem akarta elvenni hívei magyar nyelvét. Kérdeztem, hogy Bogdánfalva népe tud-e énekelni? Legnagyobb megdöbbenésemre azt válaszolta, hogy nem. Csak egyházi énekeket tudnak. A faluban ezután az énekek hosszú sorát találtam. De elmondták nekem az emberek, hogy ők a pap előtt világi énekeket nem mernek énekelni, mert félnek, hogy büntetést kapnak. Erősen csodálkozott Neumann páter, amikor elénekeltem neki a bogdánfalvi népdalokat. Komolyan kézben tartotta a községet. Az ő negyvenéves működése alatt egyetlen válás nem történt, egyetlen nagylány nem esett meg. Egyszer mégis egy válni akaró pár jelentkezett nála. Nem hitt

á fülének! Na, menjetek kicsit haza — mondta Neumann páter —, gondolkozzatok, s ha csakugyan el akartok válni, egy hét múlva gyertek el. Egy hét múlva megint ott voltak. Neumann páter azt mondja, hogy az asszony menjen haza, mert a szertartást a férfival kezdi el. Bevitte a szobájába a férfit, leültette maga mellé, elővette a breviáriumot és keze ügyébe tett egy pálcát. Hosszasan olvasta a breviáriumot, s rá-rávágott az emberre. Jó kétórás válási procedura után azt mondta az embernek, na most menj haza, mára vége a szertartásnak, de holnap, holnapután is gyere. A hét minden napján. Aztán pedig következik a feleséged. A harmadik szertartás után a férfi elmaradt. Egy másik történetet is elmondanék. Jelentkezett a páternél egy férfi, aki nem állhatta már a felesége sok beszédét. Neumann páter berendelte az asszonyt, és azt mondta neki, hogy ezentúl a felkelésed pillanatában vegyél egy korty vizet a szájadba. Nyolc óráig nem szabad se kiköpnöd, se lenyelned. Nyolckor újabb vizet veszel, és azt tíz óráig tartod a szádban. És így tovább. Egész napját beosztotta a páter. Egyheti kúra után mérséklődött az asszony beszélőhajlandósága és a házastársak békén maradtak. Így élt ez a nép. Panasza sose volt, mert iskolája nem volt, s az egész Moldvában tanult ember nem volt. Egy műveletlen, tanulatlan nép nem tudhat magán segíteni.

Innen Lészpedre mentem, Simon Ferenc Józsefnél szálltam meg. Itt állapítottam meg, hogy a lézpedi asszonyok fején nem a csángó kerek fa, az erre terített kerparuva, a kendő, hanem a csíki főköttő van. A lézpediek tudtak is csíki származásukról. Ha luzikalugari csángó lézpediekkel, pusztinaiakkal találkozik, akkor azt mondja neki, hogy székelyek vagytok. Ezek annak pedig azt, hogy te meg a nagykalapú csángó.

Az éneklésre a lézpediek sem mutattak túl nagy hajlandóságot, de amikor belekezdtek végre, alig tudtam jegyezni az énekek sokaságát. Simon Ferenc Józsefné éppen egy énekescsaládot képviselt. Szinte a szemeim előtt készítették el a Bilibók János balladáját. Bilibók János egyik reggel szántani ment. Egész nap a Csokányoson botogott, s alaposan kifáradva, a délutáni órákban lepihenve elaludt. Ekkor az ellensége, bizonyos Sztán nevezetű, kileste és meglőtte. Bilibók János nem halt meg rögtön, hanem még hazavánszorgott, s elmondta, mi történt. Amit nem sokkal később Simon Ferenc Józsefné elénekelte nekem. Rövidesen Lészpeden, s a környékén közismert ballada lett a Bilibók Jánosé.

— *Nincs Magyarországon népzeneügyítő, aki otthonában már fel ne kereste volna Simon Ferenc Józsefnét, olyan híres énekesseé vált, miután a negyvenes években hazatelepült a Tolna megyei Mekényesre. A hazatelepültek sorsváltozásában a kutatónak, a tudósnak — az értelmiséginek — mekkora volt a szerepe?*

— Sajnos, nem nagy. Ahogyan már mondtam, a moldvai magyarság léte teljesen ismeretlen volt a magyar köztudatban. Első könyvem A moldvai magyarság címen 1931-ben jelent meg Csíksomlyón. A könyvnek óriási volt a hatása. Nem volt Pesten folyóirat, vagy valamirevaló újság, amelyik ne foglalkozott volna vele. Ez a könyv hívta fel a figyelmet a moldvai csángók életére, s ettől a pillanattól kezdve akkora érdeklődés mutatkozott irántuk, hogy tudósok, mint Veress Sándor zenetanár, Lükő Gábor, Balla Péter felkeresték őket, könyveket adtak ki. Majd felébredt a legmagasabb körök érdeklődése is. Az érdeklődés következményeképpen, a negyvenes években, miután a magyar hadsereg birtokba vette Észak-Erdélyt, ezer moldvai lélek, s a bukovinai tizennégyezer székely hazajött és a Bácskában telepedett le. Ezt egy igen fontos esemény előzte meg. Engem, a bécsi döntést követően a Kolozsvári Tanítóképző Intézet élére kinevezett igazgatót, Teleki Pál az egyik napon a kolozsvári polgármesteri hivatalba hivatott. Ott volt Keledy, a polgármester, egy Bethlen főispán valamelyik szomszédos megyéből, Németh Kálmán, a bukovinai Józseffelva plébánosa és Bonczos Miklós államtitkár. Az elnöki asztalhoz mentem, és jelentkeztem Telekinél: parancsára itt vagyok. Erre azt kérdezte tőlem Teleki, ha hatalmamban állna, hogy áttelepíthessem a bukovinaiakat, hová telepíteném őket? Én nem tudtam, hogy ők mit beszéltek és mit nem, mi volt az összejövételük témája. Azt válaszoltam: a bukovinai székelység helye a ma élő székelység nyugati peremén van, mert ők a Székelyföldről menekültek, és hogyha visszatérnek, a Székelyföldre

térjenek vissza, mert ennek a domborzata és éghajlata megfelel a bukovinainak. Ez volna a legmegfelelőbb, s szélesítené a székely sávot Magyarország felé. Teleki azt kérdezte: mit tenne, ha valami miatt oda nem lehetne telepíteni őket? Akkor az ország szívébe venném őket, mondtam, mert eddig a határokon éltek, s most már zavartalan élethelyre volna szükségük. Mit szólna ahhoz, hangzott a következő és utolsó kérdése Teleki Pálnak, hogyha a Bácskába telepítenék őket? Ez a terv rossz, mert ismét határszáron lesznek, s kezdődik előlről a hányattatásuk. Teleki megköszönte, én eljöttem, ők pedig úgy határoztak, hogy a bukovinai és moldvai magyarokat Bácskába viszik, és viték és viték is a szerb vitézek, a dobrovoljacok telkeire, községeibe. Pár esztendőig nyugtuk is volt, de aztán jött a budapesti rádióparancs, hogy meneküljenek a Dunántúlra. Azóta a völgségi járásban vannak letelepítve.

— *Ekkorát rég nem mozdult a Kárpátokon túli nép. De jöttek mások is, egyedül. Az ilyeneknek mi a történetük? Például a Polgár Antalé, akinek nemrég jött meg a gyászjelentése Magyaralmásról?*

— Levelet kaptam egyik moldvai utam után, amelyet A moldvai magyarságból is közöltem: „Kérem szépen, legyen szíves és méltóztassék megemlékezni a szegény csángó népről, amelyet urasága meglátogata lesz a jövő őszi két éve... Vagyon két csángó ügyes fiaink: egyik az én saját gyermekem, második közel való nemzeccség, egy-egy tizenkét évesek s már elvégezték a négy osztályt az első iskolában és kíváncsijak menni magasabb iskolába: papi vagy tanítói iskolába. Jássiban és Bukarestben is vagyon papi szeminar, de már jól tudjuk, hogyha a mű fiaink a Regátban tanulnak papságot, el fogják felejtetni az édes magyar nyelvünk szólását, mert úgy történt minden csángó fiúval, kik ott papok lettek. Jassi püspökünk (Mihai Robu — Rab Mihály — püspökről van szó) csak tiszta csángó fiú, de nem ért magyarul semmit, de nagyon gyűlöli és tilcsa beszélni vagy énekelni a templomokban a magyar nyelvet... Nagyon hidjük, hogy valamikor ez a két csángó fiú iskola végezte után megtérnének a csángó nép közi, ahol a magyar nyelvnek szólása nagyon el van hervadva, tanítanak és hirdetnék a csángó nép közt mindent csak tiszta magyarul és akkor elhinnők, hogy az elhervadt magyar nyelvnek szalása a csángó nép közt még felpillanna.” — Ennyit idézek a levélből. Summa summárum, az egyik csángó fiút, Polgár Antalt, harminchétben lakásomra, Kolozsvárra vittem és ott én magam kántorra képeztem. Majd a képzett fiú visszament Moldvába, de ott a papok nem engedték működni. Polgár Antal ezután átkerült Magyarországra, és itt Andocs kántora lett. Feleségül vett egy Pesten végzett tanítónőt és kántorkodása után Magyaralmásra költöztek, ahol fia, leánya született. Magyaralmásról járt be Székesfehérvárra, ahol tejipari tisztviselőként dolgozott, felesége pedig a helyi iskola igazgatóhelyettese lett. 1978 januárjában temették el Polgár Antalt, én ott voltam, s elmondtam a sírjánál, hogy ki is volt ez a Polgár Antal.

— *Az 1929-es moldvai út gyűjtését közreadó könyv felhívta a figyelmet a csángó dal- és balladakincsre, egycsapásra tette ismertté a csángó nevet és Domokos Pál Péter nevét. Látszólag sima út. Valóban az volt?*

— Miután kijöttem Moldvából, cikkeket írtam, előadást tartottam a Magyar Tudományos Akadémia kistermében, s főleg: a könyvem kéziratának összeállításán dolgoztam. Elkészültem a kézirattal. És szinte már házaltam vele, de nem hallgatott meg senki: Bartók Béla ajánló sorainak ellenére sem voltak hajlandók foglalkozni az ügygel. Mígnem Péter Ferenc csíkszeredai nyomdász azt mondta, kiadom én tanár úr azt a könyvet. Így látott hát napvilágot. Moldvai magyarság címmel, Csíksomlyó, 1931-ben felírással jelent meg, mindössze ötszáz példányban. Kapható volt a szerzőnél, Kézdivásárhelyen.

— *Kézdivásárhelyen?*

— Ekkor már Kézdivásárhelyen, mert két évi kiszorítás után Majláth püspök közbenjárására megengedték, hogy az időközben Csíkszeredából Kézdivásárhelyre helyezett tanítóképzőnek ismét tanára legyek.

— *Miért helyezték át az iskolát?*

— A katolikus iskoláknak gondjaik voltak. Sokba került a fenntartásuk, s az egyház nem tudott annyit produkálni, hogy Szeredában is, Kézdivásárhelyen is fenn-

tarthatott volna egy-egy iskolát, hanem csoportosítani kellett. A katolikus státus helyezte át a csikszeredai tanítóképzőt a kézdivásárhelyi gimnázium felső tagozatának a helyébe. Szeredában csak a gimnázium maradt. Így 1930 és 33 között Kézdin is megszerveztem a ruhamozgalmat, az énekkart. Hangversenyek sorozatát tartottuk. De harmincháromban a román állam írást küldött Kovács Andrásnak, a tanítóképző igazgatójának, hogy tovább én semmi körülmények között nem működhetem a katedrán. Időközben Kézdivásárhelyről is, másodszer is bementem Moldvába, egy szerket csináltattam s lovacskával bejártam újra az egész Moldvát, fel Bukovináig.

Sőt, később eljutottam a Dnyeszter partján fekvő Csöböröcsökbe is. Nem az igit ziba. Ahol én jártam, ott egyetlen magyar lelket sem találtam. A Dnyeszter túlsó partján van a másik Csöböröcsök, ahol a szovjet épp akkor magyar iskolát állított fel. Azóta sem hagytam fel a kutatásokkal, legalább húsz-huszonöt-ször jártam Moldvában, s ha jó erőmben megtart az Isten, ezután is megyek. E második elbocsátás után, mivel tanítói és kántori oklevelem csiksomlyói volt, tehát hazai, annak alapján kántortanítói állást vállaltam. Gyergyóújfalu hívott meg, 1933—1936 között működtem itt, majd harminchatban a katolikus státus Kolozsvárra helyezett, hogy az erdélyi katolikus tanügy pedagógiai titkára legyek, s kísérjem figyelemmel az erdélyi katolikus oktatás minden tanügyi vonatkozását. A könyvem második kiadása itt jelent meg, szinte változatlanul. Majd a lovacskával megtett moldvai út eredményét két könyvecskében adtam ki. *Mert akkor az idő napkeletre fordul* az egyiknek a címe, a másiknak pedig *Adalékok Moldova történetéhez*, s *A moldvai magyarság* című, 1941-es kolozsvári kiadásban foglaltam össze őket. Kolozsvárt az egyetemi ifjúságból énekkart szerveztem, többfelé adtunk hangversenyt. Mint pedagógiai szakosztályi titkár összeállítottam a katolikus elemi iskoláknak szánt énekeskönyvet, elsőtől a hetedik osztályig, mindegyik osztálynak külön tematikával. Az énekeskönyvben nagyszámú magyar ének, kevesebb számú román ének és egyházi ének is adva van. Ez az akkori oktatásban nélkülözhetetlen és fontos része volt az erdélyi életnek. Ráadásul az egyik legszebb könyvnek ítélték, s meg is jutalmazták.

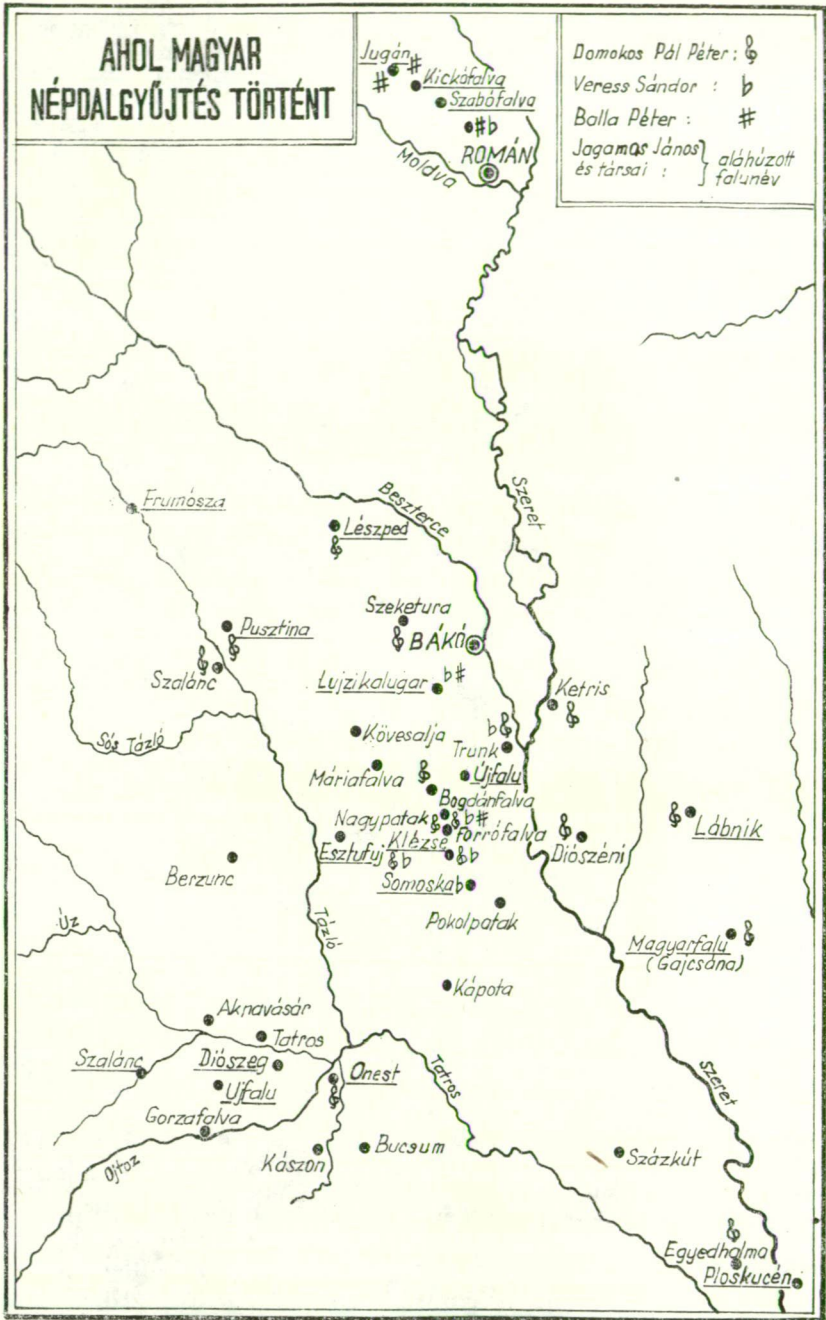
— *Így szól ennek az énekes tankönyvnek az ajánlása: „Legdrágább nótafámnak: édesanyámnak”. Kérem Péter bácsit, beszéljen róla.*

— Édesanyám, Bartalis Alajos leánya Csiksomlyón született. Fialat életében, annak ellenére, hogy az édesapja jómódú volt, mégis Brassóba ment be szolgálni. Szolgálni, Brassóban szolgálóvá lenni, nem a durva foglalkozást jelenti, hanem szokás volt, hogy a jómódú leányok is elmentek Brassóba nyelvet, életet, jó modort, muzsikát, városi szokásokat, az ételek készítését megtanulni. Édesanyám is Brassóban volt egy ideig, s megtanulta a német nyelvet. Német énekeket is énekelt, de nagyon sok magyart is tudott. Szépen dalolt. Tőle örököltem az énekhajlandóságomat, s tőle a legtöbb éneket. Végig az életben, nehézségeiben és örömeiben az ének volt, lehetett a kísérője, mert ifjúkorában, amíg ismerhettem, éppen úgy ének állt életének középpontjában, mint a későbbi életszakaszon, egész nyolcvankilenc éves korát megélt idejéig. Ha messzi utaimból hazaérkeztem és együtt lehettem vele, örök időkre felejthetetlenül énekelgette nekem az énekek hosszú sorát. Gyűjtöttem is tőle. Például az Elment az én rózsám idegen országba kezdetűt. Ha jól emlékszem, ez rajta is van egy fonográfhengeren. És sok más is, amit most hirtelen nem tudok idézni. Az énekszeretetet is, az ének megbecsülését, az életben vitt fontos szerepét is édesanyámtól tanultam.

— *A pedagógiai szakosztályi stallum az előbb elmondottak mellett bizonyára még sok egyébre is lehetőséget adott.*

— *Az Erdélyi Iskola volt az egyik legfontosabb működési területem. Ez a folyóirat, minden más folyóiratot messze meghaladóan fontos volt Erdélyben. Zenei részét szerkesztettem, közöltem benne az akkori magyarországi eredményeket is. Az Erdélyi Iskola zenei anyaga így nagyban segítette az ország különböző pontjain egymástól is elszigetelten működő tanárok, amatőrök munkáját. Igyekeztem, hogy a tanárság életéből is kivegyem a részem. A tanártársadalomnak az ország különböző városaiban rendeztek román nyelvtanfolyamokat, ahová én is elkísértem őket. Egyik alkalommal például Iasiba, majd Szeben szomszédságába, Szelistyére. Ezekon a tanfolyamokon*

is az énekkar tartotta együtt az embereket. A szebeni tanfolyamon való tartózkodásom alatt találtam meg gróf Teleki József kéziratát. Teleki József 1799-ben lóháton bejárta a Székelyföldet, s leírta eme útját. Amit egy lóháton utazó ember észrevehetett, Teleki gróf azt mind leírta. *Útjegyzések* címen adtam ki a kis könyvecskét, amely a Székelyföldnek egyik legkorábbi leírása. A tanárság helyzete nem sokat könnyebbedett akkor sem, amikor a román állam látta, hogy a kisebbségek oktatási rendszerének megalkotásában elvétette a helyes irányt. Jelentkezett valamely csekély érdeklődés, és Bitay Árpádot, a neves történészt bevitték a kormányba. Quasi-miniszteri tárcafélet gondoltak számára juttatni, de semmi hatásköre nem volt, és ennek az intézkedésnek se lett komoly, megfogható eredménye. Az Országos Magyar Párt próbálkozott a nép életének megszervezésével, s én úgy látom, hogy nem minden eredmény nélkül. Többször hallatta hangját a parlamentben is. És az is megtörtént, hogy kisebbségi országgyűlési képviselő, név szerint Páll Gábor, a Csík vármegyétől elvett 64 ezer hold erdő miatt pert indított a román állam ellen Genfben. És a pert, mely különféle távoli világrészekből jöttek előtt folyhatott, kevéske eredménnyel fejezte be. Valamit visszakapott Csík vármegye. A bécsi döntés után a közoktatási vezetés az Erdélyi Népművelési Bizottság alelnöki tiszttel bízott meg, úgyhogy én csináltam a negyven és negyvennégy közötti esztendőknben a Daloljunk együtt mozgalmat, s egy másikat az analfabéták számára, majd az oklevél nélküli tanítók kérdésének megoldására szerveztem tanfolyamokat. A tanfolyamra behívtak a tanfolyam után visszamentek a községükbe, s az évi működésük után visszajöttek az újabb tanfolyamra. Négy tanfolyam elvégzésével jutottak a tanítói képesítéshez. Engem neveztek ki a Kolozsvári Tanítóképző Intézet igazgatójává. Ezt a lehetőséget is a zenei nevelés szolgálatába állítottam. A tanítóképzőben énekkarokat szerveztem, odavittem Marosvásárhelyről Nagy Istvánt, a zenetanárt, ő lett az énektanár a tanítóképzőben. A férfi és a női képzőből nagyszerű vegyeskart szerveztem. Olyan sikerrel működtek, hogy Kodály Zoltán *Balassi Bálint elfelejtett éneke* című művét a kolozsvári tanítóképzők vegyeskarának ajánlotta. Amikor Hóman Bálint tanítóképzői igazgatóvá kinevezett, e szavakkal fordult hozzám: örvendek, hogy valamivel elismerhetem munkásságodat, ezért fogadd szeretettel ezt a kinevezést. Igen ám, csak hogy én átvettem a kinevezést, s működtem megint a magam módján, amikor a minisztérium tanítóképzői ügyosztálya egyszer csak azt mondta nekem, hogy a tanítóképzői igazgatók közül én vagyok az egyetlen, akinek nincs megfelelő képesítése. Azt válaszoltam, hogy a miniszter a kinevezéskor nem mondta nekem, hogy szükségem van erre, de ha így áll a dolog, akkor engedélyt kérek, hogy megszerezhessem a szükséges végzettséget, s Szegeden, az Apponyi Kollégiumban meg is szerveztem a tanítóképző-intézeti tanári képesítést. Ábrahám Ambrus elnöklete alatt tettem le a vizsgát. Amikor ez megvolt, érettségi különbözetit tettem és a doktorátust szereztem meg. Aztán az egészét beborítékoltam és felküldtem az ügyosztálynak. Akkor már a minisztériumban senkinek sem volt ennyi képzettsége. Engem különösebben nem érdekelt, de ettől függött a boldogságuk, hát megcsináltam, s ekkor jött a negyvenégyes esztendő. Szeptember 18-án négy gyermekemmel, feleségemmel az első menekülővonattal jöttem Pestre. Itt beosztottak a közoktatásügybe, majd elparancsoltak Szombathelyre, onnan Szentgotthárdra, és ott szabadultam a ciszterek pincéjében. Budapestre visszajöve a Kultuszminisztériumban kezdtem a működést, majd áthívtak a Népjólétibe, hogy a hadirokkantak és hadiárvaik ügyeit intézzem. Miniszteri osztálytanácsosnak neveztek ki. Azokat a rokkantakat, akik fogyatékosságuk miatt nem folytathatták régi szakmájukat, államköltségen kellett új pályára átképezni. Csináltam. Több tanfolyamot indítottam, hadiözvegyeknek szakmát tanítottam, árvákat neveltettem, az árvák számára Amerikából keresztapákat szereztem. A keresztapa küldött a gyerekek havi három dollárt, és esztendőnként egy pár cipőt. Amikor elküldtem az első ezer árva gyerek címét, megkaptam érte a 36 ezer dollárt. Én vettem fel és én osztottam szét az országban. Elküldtem a másik ezer címét is, s megkaptam a pénzt, s amikor a harmadik ezer is útra készen volt, 1947-ben kaptam a parancsot, hogy leállni, nem szabad csinálni, mert ez Amerika melletti propaganda. Fél évvel a kinevezésem után hívatott Újhelyi Szilárd államtitkár

A térképet Domokos Pál Péter—Rajeczky Benjamin Csángó népzene (Zeneműkiadó, 1956.) című könyvéből vettük. A D. P. P. által javasolt két módosítás: a Szeret-parti Ketrís helyén Diószéni, Diószéni helyén pedig Diósfalut jelölte a könyv.

és azt mondta, hogy kérlekszépen, nem vagy párttag, és így nem maradhat az állásodban. Pártmunkásként végeztem ezentúl feladataimat, s különféle kivonulásokra én szerveztem meg a Népjóléti Minisztérium énekkarát. Telnek a munkás hétköznapiak, s egyszer megidéznék a párt Központi Bizottsága elé, a főnökeimmel együtt. Azzal az ürüggyel, hogy Horthy-tiszteket nyilvánítottunk rokkanttá, s több más, alaptalan vád miatt. Elvették az én tagkönyvemet is, a munkahelyemen fegyelmet indítottak ellenem, s fegyelmi úton elbocsátottak.

— *Az 1929-eshez hasonló termékeny munkanélküliség. Csak a gyűjtési helyszín változott, Moldva helyett Tolna megye. A nótafák között viszont számos olyan akadt, akivel Péter bácsi Moldvában is találkozott. Ez is elégtétel.*

— Munkanélküli éppen hogy nem voltam. Mint írónak adtak egy sváb birtokot, amit én az Egyházaskozár melletti Szárászpusztán kértem ki, mert ott éltek a moldvaiak. Két és fél esztendeig szántottam-vetettem Szárászpusztán. A család nem jött le velem. Ugyanitt laktak ebben a társbérletben. Én onnan küldtem fel az élelmet, a négy gyermek pedig itt járt iskolába. Két leányka és két fiúcska. Elsőnek mentem ki a mezőre, utolsónak mentem haza, beszolgáltattam, amit kellett, de közben népdalt gyűjthettem. Ott is népdalt gyűjtöttem. Cikket írtam a Zenei Szemlének és megírtam a Csángó népzene című könyvem, amelynek első-második kötete, Rajeczky Benjáminnal társszerzésben meg is jelent, a harmadik kötet kézírata még mindig itt áll. Két és fél évi munka után egy szép napon eljött értem az ávó. Hogy én összeesküszöm. Mondom nekik, de kérem, hát harminchat a házszámom Szárászpusztán, posta sincs. Innen? Elvittek Pécsre, ott voltam néhány napig, akkor vittek kihallgatásra, de szerencsére nem hallgattak ki, csak közölték, hogy takarodjak a szemük elől, nehogy megint odakerüljek. Hazamentem hát, de elvették a juttatást, hogy el kelljen jönnöm arról a tájról. A könyvem már készen állt, nem igen érdekelt. Feljöttem Budapestre és ötven helyen kerestem állást. És nem kaptam. Aki be akart vinni állásba, azt is elbocsátották. Ekkor mentem ki a Csepeli Kislakásépítőkhöz, és ott hordtam a meszet meg a téglát. Itt hallottam, hogy a Duna—Tisza-közi Öntöző Vállalat esetleg alkalmazna. Ismertem Bendeffy Lászlót, s Fettich Nándor még ajánló levelet is adott hozzá. Kezembem az ajánlólevéllel jelentkeztem Bendeffynél, aki kinevezett hossz mérőnek az öntözővállalathoz. Kunszentmiklósról mentem el hosszát mérni. Az volt a feladat, hogy négyszáz méteres oldalú négyzeteket írjak be a homokba, és a négyzetek sarkába ássak le egy követ. De egy nagy és díszes társaság csinálta ezt, én csak egy voltam közülük. A négyszáz méteren nekem magamnak kellett végigmennem, akár ház, akár víz volt utamban. Végigcsináltam egy telet, s a tavaszon jött a felmondás. Akkor mentem Újpestre, mert hallottam, hogy pedagógushiány van. Bementem a tanügyi osztály vezetőjéhez, s mondtam neki, hogy büntetésből elbocsátott miniszteri tanácsos vagyok, de van tanári diplomám. Milyen? Mondtam, hogy milyen. Oklevél van elég. Azt mondta, hogy menjek el a Viola utcába, és a felső tagozaton tanítsam a matematika—fizikát. Egyszer jött valamiféle szakfelügyelő és az óram után közölte velem, hogy azonnal, minden nélkül menjek a József Attila Gimnáziumba és ott tanítsam a matematikát. A József Attila és a Kaffka Margit Gimnázium még egy épületben volt ebben az időben. Így mindkettőben tanítottam a matematikát—fizikát és az ének-zeneét. Ötvenhatban különköltözött a Kaffka Gimnázium, ettől fogva végig, hatvanegyben történt nyugdíjazásomig abban tanítottam. Mert hatvanéves koromban pontosan nyugdíjba küldtek. Az igazgatónővel, Márk Klárával nem értettük egymást. Beleszólt az én dolgaimba, s én megmondtam neki, hogy ahhoz ő nem ért. Ma hetvennyolc éves vagyok, s még mindig igen jól bírom a munkát.

— *Újabb munkanélküliség következett, de most már idézőjelben mondván, hiszen havi nyugdíj jár vele. Néhány apróságot leszámítva, a legnyugalmasabb alkotói korszak kezdődött 1961-ben. Ennek ellenére, ha megnézem a Domokos Pál Péter könyveinek listáját, a tavaly megjelent Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században című könyv, s az idei „...édes hazámnak akartam szolgálni...” című vasikos kötet előtt új könyv épp 1961-ben jelent meg utójára.*

— Valóban, a nyugdíjazás hozzávetőleges nyugalmú alkotókorszakot nyitott az életemben. Munkával teltek az évek, halmozódnak a kiadásra váró kéziratok. De ez nem az én restanciám. Elkészítettem *Csik vármegye monográfiája* című könyvemet. Sokat foglalkoztam a csiki énekeskönyvekkel. Felkutattam Csikrákosról a Petri András énekeskönyvét 1630-ból. Leírtam az első betűtől az utolsóig, s megmagyaráztam, ki a Petri András. A második ilyen munka a Mihály Farkas énekeskönyve volt.

Amaz egy kántoré, emez földműves ember könyve. Aztán Bocskor János énekeskönyve következett 1715-ből. Majd a Bándi Péteré. Ez meg például Illyés Istvánnak a sajátkezü életrajza. Illyés István püspökké lett Csíkszentgyörgyről elszármazott ember, 1650-ben született, 1711-ben halt meg. Nagyszombatban élte az életét, s kiadta kétkötetes zsolttáros könyvét 1693-ban. Életrajzában számtalan egykorú eseményt megörökít. Feljegyzi, hogy volt osztálytársait az 1694-ben betörő tatársereg fogságba vitte. Magyarországon egy tatárjárás volt, Csíkba még a tizenhetedik század végén is betörték. Legalább hússzor dúlták fel az idők folyamán. Ez a Csíkban kiadott Hymnarium példánya, Márton István zenei könyve. Ez pedig Kájoni hagyatéka, ami végre valahára napvilágot látott. S amelyekről beszéltem, azok még itt hevernek. Mindegyik magyar történelem.

— *Ezt sokan tudják, de sajnos nem elegendő, s ez gyötrő akadály is lehet.*

— Az emberi akadályokat mindig megérseggel viseli az értelem. Egyebekkel szemben pedig ősidők óta felkészületlen. Csak az akarat segíthet. Az akarat, amelynek alaptulajdonsága, hogy optimista. Ennyit mondanék erről, nem többet. Nyugdíjazásomtól kezdve több munkám sorjázódott, mert az eddigi terveim, megkezdett munkáim, amikkel nem tudtam elég alaposan foglalkozni, mind a kezem ügyébe kerültek. A Csík vármegyei monográfiám még kiadatlan, de sikerült az Agrártörténeti Szemlében megjelentetni Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírását 1703-ból. Ugyancsak kiadatlan egy csángó népmese-gyűjteményem. No, de nem panaszkodom. Örülök, hogy dolgozhattam. Összegyűjtöttem Gáspár Simon Antalnak, egy Bukovinából hazatelepedett embernek az énekkincsét is. Ettől az egyetlen embertől hatszáz éneket gyűjtöttem össze és dolgoztam fel. Nem kötött munkahely, járhattam a külföldet is. A csíki monográfiához például párizsi és római utam járult hozzá nagyon szép eredményekkel, a moreszka tánc kutatásához a müncheni, de nem lekicsinyelhetőek lengyelországi és felvidéki leleteim sem. Rómában a vatikáni titkos levéltárban és a de Propaganda Fide levéltárban kutattam. Az 1622-ben életre hívott de Propaganda Fide Moldvából küldött jelentéseit a mai napig láttam. Feladatomban, hogy ezt az anyagot is előbb-utóbb bedolgozzam akár a moldvai, akár egy erdélyi anyagba. A vatikáni titkos levéltárból pedig 1227-ből származó három pápai okmányt hoztam, amelyek a milkovi püspök felszenteléséről, a kun nép megkereszteléséről szólnak. Nyugdíjba menesztésem alkalmával felkeresett ugyan Szabolcsi Bence, hogy hivatalos lehetőséget szeretne adni a tevékenységemnek, s 1961. április 10-én levelet írt a Művelődésügyi Minisztérium zenei osztályának, amelyben többek között ez olvasható: „Domokos Pál Pétert a hazai zene- és irodalomtudomány kiemelkedő kutatójaként tartja számon, ki az elmúlt évtizedek folyamán alapvető jellegű tudományos eredményekkel gazdagította a magyar zenetörténetet, irodalomtörténetet, művelődéstörténetet és nyelvtudományt... munkásságát a továbbiakban is nélkülözhetetlennek tartjuk a magyar zene és irodalomtörténet kutatása terén. Javasoljuk: hogy a Művelődési Minisztérium a Zenetudományi Intézet létrejötte esetén az intézet tudományos munkatársaként alkalmazza... nehogy nyugdíjaztatása révén ő maga a tudományos kutató munka feltételeitől, a magyar zene- és irodalomtudomány pedig egyik igen értékes munkatársától legyen kénytelen elesni”. A Zenetudományi Intézet létrejött, de engem nem alkalmaztak. A Széchényi Könyvtár zenei osztályán végezhettem majdhogynem szellemi segédmunkát. De a lehetőségeket soha sem kívülről kell várni. Belső lehetőségei tartják meg az embert. Kívülről elegendőek a minimális feltételek is. Ezek pedig mindig megvoltak. Ez sem kis dolog.

ZELEI MIKLÓS